

Helena Grochola-Szczepanek

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-1511-0486; e-mail: helena.grochola@ijp.pan.pl

Badanie pola tematycznego z zakresu stroju ludowego na podstawie danych z Korpusu Spiskiego

Abstrakt: Celem artykułu jest omówienie leksyki z zakresu stroju ludowego, utrzymującej się współcześnie w mowie mieszkańców Spisza. Powszechnie wiadomo, że archaiczne nazwy zanikają wraz z wymieraniem tradycyjnych form życia wiejskiego, a ich miejsce zastępują nowe, ogólne określenia. Dane do badania pola tematycznego pochodzą z Korpusu Spiskiego. Otrzymane wyniki stanowią zbiór ok. 150 nazw elementów stroju ludowego. W opisie stosuje się podział na makro- i mikropola w obrębie stroju męskiego oraz kobiecego. Leksyka zróżnicowana jest pod względem formalnym, semantycznym, geograficznym oraz frekwencyjnym.

Słowa kluczowe: pole tematyczne, strój ludowy, badania korpusowe.

Abstract: Research into the lexis in the field of folk costumes based on *the Spiš Dialect Corpus data*. The purpose of the article is to discuss the names of folk costumes from contemporary speech of the inhabitants of Spiš in Poland. It is common knowledge that as the traditional forms of rural life disappear, so do archaic names replaced by new, more general terms.

The data come from the Spiš Dialect Corpus. The obtained results consist of a collection of about 150 names of elements of folk costumes. The description is divided into thematic fields concerning men's and women's outfits. The names vary in terms of formality, semantics, geography and frequency.

Keywords: thematic vocabulary, folk costume, corpus data.

Wprowadzenie

Podział tematyczny słownictwa, polegający na łączeniu leksemów w określone grupy, pozwala usystematyzować pewien fragment rzeczywistości pozajęzykowej. Zastosowanie teorii pól semantycznych i podziału na kręgi znaczeniowe służy różnym celom. Jest to metoda na przedstawienie zasobu słownictwa wspólnego w różnych odmianach terytorialnych i środowiskowych danego języka. Jednocześnie może prezentować zasób leksyki w określonej dziedzinie, np. budownictwo, odzież, uprawa roli. Tworzenie sieci pól jest także dodatkową informacją o sposobie postrzegania świata, ponieważ zasób danego pola wiąże się z określoną społecznością, która używa takiego, a nie innego zasobu wyrazów, w taki, a nie inny sposób pojmuje świat i nazywa pojęcia, rzeczy, czynności (Rembiszewska 2005). Pogrupowanie słownictwa

umożliwia przeprowadzanie różnorodnych badań na poszczególnych grupach oraz analizę powiązań między wyrazami. Ponadto podział tematyczny może uwydatnić polisemię jednostek zaliczonych do odrębnych makro- i mikropól tematycznych.

Teoria pola semantycznego omówiona została w pracach Władysława Miodunki (1980) oraz Andrzeja Markowskiego (1992). Rozwój badań na gruncie polskim prezentują teksty: *Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksyko-graficznych* (Rembiszewska 2005) oraz *Słownictwo tematyczne w teorii i praktyce językoznawstwa polskiego* (Cygalski-Krupa 2017).

Klasyfikacje tematyczne uprawiane są w wielu dziedzinach humanistycznych. Znajdują zastosowanie także i w opracowaniach dialektologicznych, m.in. w kwestionariuszach do badań terenowych (np. Doroszewski 1958), atlasach (np. AJKLW), słownikach (np. Kucała 1957), monografiach (np. Krawczyk-Tyrpa 2001).

Głównym zamierzeniem niniejszego opracowania jest omówienie nazw tradycyjnego stroju ludowego aktualnie występujących w mowie mieszkańców Spisza na terenie Polski. Analizę pola tematycznego przeprowadzimy na danych językowych pozyskanych z Korpusu Spiskiego (2015–2019).

Przez określenie *strój ludowy* rozumiemy specjalny ubiór zakładany okazjonalnie przez lokalną społeczność podczas świąt, uroczystości kościelnych i rodzinnych oraz imprez regionalnych. Nazwa ta odwołuje się do tego, co pierwotnie stanowiło normalny, powszechny, chociaż odświętny ubiór mieszkańców wsi. Stroje ludowe z różnych regionów Polski omawia seria wydawnicza Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego pt. *Atlas Polskich Strojów Ludowych* (1949–2008). Ewolucję stroju ludowego przedstawia praca *Tam na Podlasiu. Codzienny i świąteczny ubiór ludności południowego Podlasia* (Adamowski, Wójcicka 2014). Gwarowe nazwy tradycyjnego stroju omawiają artykuły: *Gwarowe nazwy ubiorów w Słowniku warszawskim* (Borejszo 2013), *Tradycja utrwalona w nazewnictwie stroju ludowego Księżaków Łowickich* (Marciniak-Firadza 2016).

Strój górali spiskich odzwierciedla wpływy wielu grup etnicznych, które pojawiły się na tym terenie (m.in. Węgrów, Niemców, Wołochów), co wpłynęło na jego niejednorodność. Wykształciły się trzy jego odmiany: kacwińska, trybska i jurgowska (od nazw miejscowości), różniące się krojem i zdobieniami. Szczegóły stroju spiskiego z początków ubiegłego wieku omawia jeden z zeszytów serii *Atlas Polskich Strojów Ludowych* pt. *Strój spiski* (Starek 1954).

Źródło danych i metoda badań

Jak wspomniano we wstępie, posłużymy się tutaj danymi językowymi z elektronicznego korpusu języka mówionego mieszkańców Spisza (Korpus Spiski 2015–2019). Jego twórcy pozyskali materiały z wywiadów z respondentami we wszystkich miejscowościach na polskim Spiszu. Nagrania zarejestrowali w latach 2015–2018, zatem są to współczesne dane. W sumie kolekcja liczy 250 godzin nagrań przetranskrybowanych, co przekłada się na ok. 2 mln słowoform (Grochola-Szczepanek i in. 2019). Korpus notuje nazwy tradycyjnej kultury związanej z życiem i pracą mieszkańców tego regionu. W bazie odnajdujemy fragmenty dotyczące stroju ludowego, w których respondenci nazywają elementy ubioru, opisują jego cechy oraz czynności z nim związane.

W niniejszej analizie ujmujemy tylko nazwy odnoszące się do elementów stroju tradycyjnego, pozostałe leksemy nie są tutaj uwzględniane. Tematyka stroju ludowego poruszana jest przez respondentów ze średniego i starszego pokolenia, głównie przez kobiety. Szczegółowe opisy elementów stroju występują w wypowiedziach osób zajmujących się szyciem i produkcją regionalnych strojów i ozdób.

W opisie słownictwa przyjmujemy podział na pola tematyczne, inspirując się schematami klasyfikacyjnymi z innych opracowań, m.in. Andrzeja Markowskiego (1990, 1992), Marii Borejszo (2001), Renaty Marciniak-Firadzy (2016) oraz Barbary Batko-Tokarz (2019). Podstawy klasyfikacji odwołują się do teorii Wilhelma von Humboldta mówiącej o podziale percypowanej przez człowieka rzeczywistości na centra tematyczne (sfery, sfery pojęciowe), którym przypisuje się w opisie makro- i mikropola tematyczne, nazywane też polami leksykalno-semantycznymi.

Dane zebrane z Korpusu Spiskiego podzielono na trzy główne grupy: nazwy ogólne stroju, strój męski i strój kobiecy. Dalszych podziałów tematycznych dokonano osobno w obrębie stroju męskiego i kobiecego. W stroju męskim wyodrębniono następujące mikropola: spodnie, kamizela, koszula, pozostała odzież wierzchnia, nakrycie głowy i obuwie. Tak samo w stroju kobiecym wyróżniono grupy: spódnica, kaftanik, koszula, pozostała odzież wierzchnia, nakrycie głowy i obuwie. W obrębie siatki pól omówiono wszystkie nazwy wydobyte z korpusu, podając kolejno określenia powszechne, typowe oraz rzadkie i dawne. Nazwy materiałów, tkanin oraz ozdób wymieniane są przy elementach, z którymi mają związek. Nie wydziela się także osobnych pól dla elementów stroju ślubnego. Nieliczne występujące nazwy ślubne omówiono w istniejących polach tematycznych.

Nazwa ogólna

Kiedy mowa jest o tradycyjnym ubiorze, respondenci zwykle używają ogólnej nazwy *strój*, np.: *No bo był okres taki że po prostu w **strojach** się mało chodziło mało był używany* (M1-1960-NowaBiała)¹. Określenie *strój* występuje w korpusie ponad 450 razy. W jednej trzeciej wyników wyraz *strój* połączony jest z przymiotnikami: *góralski, spiski, ludowy, regionalny*, np.: *Mało chodzą już teraz w **spiskich strojach*** (K4-1976-Trybsz), *Teraz jeszcze do dziś chodzą na odpust w **strojach regionalnych** ale ino te panny co noszą feretrony a reszta już nie* (K9-1963-LapszeWyzne), *Nie ukrywam że ten **strój góralski** bardziej mi się widzi* (K10-1989-Jurgow). Tradycyjny spiski strój bywa określany rzadziej nazwą *krój*: *Ja nie pamiętam żeby tu w **krojach** brali ślub. [...] Druszczyki ... nedy nas było tylko dwóch tych drużbów siadły za stół a my w tych **krojach** Jezus Maryjo z trzydzieści pięć stopni ciepła w portkach góralskich i obsługuj gości* (M3-1949-Jurgow).

¹ Cytaty podajemy w zapisie standaryzowanym, jaki zastosowano w Korpusie Spiskim (Grochola-Szcze-panek i in. 2019, 170–173). Po cytowanym fragmencie podawany jest identyfikator respondenta, np. (M1-1960-NowaBiała), w którym zawarte są podstawowe metadane o informatorze: płeć, numer porządkowy, rok urodzenia, miejscowość, z której pochodzi nagranie. System identyfikatorów wykorzystuje konwencję przyjętą przez twórców korpusu: dwuczłonowe nazwy miejscowości typu Nowa Biała mają ciągłą pisownię, ponadto nie zawierają znaków diakrytycznych, czyli mamy zapis *NowaBiała*.

Strój męski

Spodnie

Występujące na całym terenie tradycyjne sukienne spodnie, nazywane są *portkami*: *To były portki na powszedni dzień były jedne a na święto były drugie tak było zawsze* (K2-1935-LapszeNizne), niekiedy także opisowo: *portkami suknianymi*. Sporadycznie wystąpiły nazwy: *sukniaki*, *sukniaczki* oraz *sabalówki*. Ta ostatnia nazwa ma oznaczać typowo podhalańskie *portki*. Za najstarszy typ spodni z sukna podaje się tzw. *wołoskie portki*: *Starodawne takie pierwsze te co nazywali że włoskie portki* (M5-1967-Jurgow). Szyte były z białego sukna i nie posiadały żadnych zdobień, jedynie cieniutki sznureczek, zwany *oblamką* lub *oblamówką*. Obecnie *portki* mają wiele odmian, różnią się nieco krojem i zdobieniami. W odmianie jurgowskiej noszone są *portki góralskie*², czyli podhalańskie. Wokół *przyporów*, czyli rozporków w górnej części przodu, *portki* zdobione są *parzenicami*, czyli kolorowym haftem w formie gwiazdy połączonej z ornamentem roślinnym. Niektórzy respondenci wspominają o starszych *portkach* z jednym *przyporem*. W odmianie trybskiej i kacwińskiej zdobienia spodni są skromniejsze. Zamiast *parzenicy* występują tzw. *cyfry* lub *borytasy*, czyli hafty w kształcie pętli, zwane także *węzłem kacwińskim*. Na spodnie z pętlowymi ozdobami pada określenie *portki cyfrowane*. Ogólnie zdobienia na *portkach* wokół rozcięć przy pasie określa się jako *wyszywane przypory*. W zdobieniu *przyporów* wymieniane są różne motywy roślinne oraz zwierzęce, np. *dziwięciornik*, *gadzik* ‘w kształcie wężyka’, *kogutki*, *kwiateczki*, *lilijki*, *pawie oczka*, *pieski*. Nazwy zdobień pochodzą także od kształtu haftowanych elementów, np. *krokiewka*, *kule*, *serduszko*, ponadto pomponik nazwany jest *kistką* lub *kiecką*, szpic – *madziarskimi kleszczami* lub *szpiczykiem*, a pętla – *witką*. Zdobienia na *portkach* wyszywane są specjalnymi nićmi wełnianymi, zwanymi *harasem*. Kolor *sznurów*, czyli lampasów uzależniony jest od odmiany, czerwony występuje w kacwińskiej i trybskiej, a czarny – w jurgowskiej. Ilość nitek w *sznurze* ma świadczyć o majątności właściciela: *To też gadali że jak już ktosi miał jedenaście sznurów na portkach tu na lampasie nie? e to już był bogacz bo nici były strasznie ... ten haras był drogi no to nie każdego było stać* (M5-1967-Jurgow). Rozcięcie u dołu w *portce*, czyli nogawce, nazywane jest *strzygą*, a zawinięta w talii warstwa sukna na *rzemień*, czyli pasek, to *obalek*.

Kamizela

Charakterystyczne w stroju męskim kamizele nazywane są powszechnie *lajbikami*: *U nas chodziły chłopcy w takich zielonych lajbikach jak na przykład odpust albo Boże Ciało feretrony jak się nosiło nie?* (K11-1968-Trybsz). Sporadycznie występuje także forma *lejbik*. *Lajbiki* szyte są z zielonego sukna, zwanego *anglią*, zapinane z przodu na metalowe *gombiczki*, czyli guziki. Kamizele ozdabiane są kolorowymi haftowanymi

² W gwarze spiskiej *Góral* to ‘mieszkaniec Podhala’, *góralski* to ‘mający związek z Podhalem’.

wzorami zarówno z przodu, jak i z tyłu. *Lajbiki* nie występują w odmianie jurgowskiej, gdzie nosi się typowe podhalańskie *serdaki* ze skóry owczej: *Były dwie skrzynie były w kumorze i tam były ubrania no nie było tak jak teraz dużo bo to ino portki były i serdak tam był* (M2-1934-Jurgow).

Koszula

Pod *lajbiki* i *serdaki* zakłada się białe koszule z *galerami*, czyli kołnierzami. Na ten element stroju używa się ogólnej nazwy koszula. Na tle wszystkich odmian wyróżnia się koszula jurgowska, która w starszej wersji była dosyć krótka i miała szerokie rękawy. Obecnie szyje się dłuższe koszule z węższymi rękawami. W odmianie jurgowskiej koszulę ozdabia metalowa spinka oraz szeroki skórzany *pas*, zdobiony żłobieniami, sprzączkami oraz ćwiekami. Sprzączki nazywane są *kuklami*. Oprócz ogólnej nazwy *pas*, pojawia się także określenie *opasek* oraz struktury informujące o ilości sprzączek, np. *pięciosprzączkowiec*, *trzyosprzączkowiec*.

Pozostała odzież wierzchnia

W zimowe dni mężczyźni noszą sukienne płaszcze zwane *sukmanami* lub *cuchami* oraz kożuchy. Sukienne płaszcze zdobione kolorowymi haftami i aplikacjami występują w białym i brązowym kolorze. Te ostatnie nazywane są także *burkami*. Wymienia się dwa rodzaje kożuchów, tzw. *trojaki*, czyli kożuchy o długości sięgającej do kolan oraz *kożuchy bialczańskie*, czyli typowe dla mody podhalańskiej.

Respondenci wspominają, że dawniej oprócz *lajbików* i *serdaków* były także tzw. *katany*, czyli coś w rodzaju kurtek lub marynarek o kroju zbliżonym do munduru wojskowego: *Katany wolali te ne marynarki wolali katany no to tak tu był takie krawczy byli to szyli z materiału te chłopom te katany* (K2-1937-Frydman). Na tego typu odzież pada także określenie *gerok*: *Marynarka można powiedzieć tak jak do garnituru czy coś na zasadzie takiego niby-płaszczka niby to ... że to gerok nazywali też nie?* (M5-1987-Krempachy).

Nakrycie głowy

Mężczyźni noszą czarne kapelusze ozdobiane czerwonymi wstążkami. Kapelusze mają wysokie rondo i krezy podwinięte do góry. W odmianie jurgowskiej występują kapelusze typowe dla stroju podhalańskiego. Ozdobiane są wokół ronda tzw. *kostkami*, czyli rzędem małych muszelek na czerwonym pasku. Ozdoba ta określana jest także jako *koronka*. Kapelusze mogą mieć również ozdobne *rzeciazki*, czyli łańcuszki. Baco-wie i juhasi noszą tzw. *objańce*, czyli kapelusze zdobione ćwiekami.

Kapelusz pana młodego ma tzw. *piórko*, czyli ozdobę uformowaną z gęsich piór oraz kolorowych kawałków *anglii*, czyli cienkiej wełenki: *Miał kapelusz i piórka u nas takie cudowne piórka z gęsich piórek i z takich kawałeczków, to się nazywała angilia*.

Takie twarde płótno czerwone niebieskie żółte wszelakie gdzieś tam ... ja nie wiem skąd to nazganiiali i tak i to było słomą ... na drucie słoma i kawaleczki płótna a na ostatku potem gęsie pióreczka (K12-1939-Jurgow). Piórka robione są także z kwiatów, delikatnych drucików oraz cekinów i zwane wątrysem: To był **wątrysz**. [...] Takie kuleczki złote były takie niby plastikowe niby nie plastikowe na takich cienkich druciczkach i takie kwiateczki sztuczne to młody pan sobie kładł tu za kapelusz **wątrysz** to się nazywał **wątrysz** (M5-1967-Jurgow). Piórka przypinane są także do kapeluszy družbów. Tę samą nazwę mają mniejsze bukieciki, noszone na piersi pana młodego, družbów oraz świadków.

Obuwie

Powszechnym obuwie są wysokie czarne buty z cholewami, sporadycznie określone jako *ciżmy*. Występują także *kierpce*, szczególnie w odmianie jurgowskiej.

Najstarsi respondenci wspominają, że w czasach ich młodości noszono zimowe obuwie zwane *kapcami*, *kolczanami* lub *papuciami*. Były to buty szyte z sukna, sięgające do kostki, zwykle sznurowane. Także podeszwa, czyli *talpa* była pierwotnie sukienna, z czasem – gumowa.

Strój kobiecy

Spódnica

Strój kobiecy wyróżniają liczne odmiany spódnic. Najstarszym typem spódnicy jest tzw. *kanafaska*, uszyta z płótna o lnianej osnowie oraz wątku z nici fabrycznych, zwanego *kanafasem*. Nie jest już powszechnie używana, ale jak mówią respondenci, archiwalne egzemplarze zachowały się jeszcze w niektórych domach: *No kanafaska to jest to co tu widzicie no to jest kanafaska i to jest płótno to akurat będzie miało około sto roków osiemdziesiąt sto roków na pewno to ma bo to już tu u mnie wisi trzydzieści pięć roków* (K4-1950-Frydman), *A jeszcze przedtem jeszcze mieli kanafaski takie czerwone były z pasami takie z grubego materiału jak płótno* (K6-1948-Kacwin). *Kanafaski* charakterystyczne są dla odmiany kacwińskiej i trybskiej. Zwykle mają czerwony kolor z delikatnymi pasami w dowolnej barwie.

Spódnice szyto także z kupnych materiałów, np. z cieniwej welenki, zwanej *sztosfem* lub *tybetem*, z adamaszku oraz kretonu. Tego typu spódnice nazywane są *sztosfkami*, *tybetkami*, *tybetem*, *kidlami*, *burkami* lub *kartunkami*, sporadycznie – *sukniami*. Nazwy *burka*, *kidel* i *kartunka* występują także w szerszym znaczeniu, używane są jako ogólne określenia spódnic lub nawet całego stroju damskiego. Pojawiły się także wyrażenia *kidel paradny* i *burka świętalna* w odniesieniu do spódnic noszonych na wyjątkowe okazje, *kidel starodawny* jako synonim *kanafaski* oraz *kidel z punktami*, czyli ozdobiony powtarzającym się motywem na całej tkaninie.

Starodawne spódnice w odmianie jurgowskiej wykonywano z samodziałowego płótna, barwionego na kolor granatowy i nazywano je *farbankami*. Niecodzienny

charakter miały tzw. *fartuchy*, czyli białe spódnice z bardzo cienkiego płótna z tkanymi na nim wzorami. Obecnie białe *fartuchy* spotyka się już rzadko. W odmianie jurgowskiej występują najczęściej spódnice z czerwonej *anglii*, zdobione złotą tasiemką u spodu. Informatorzy nazywają je *fartuchami* lub *sukniami*.

Na spódnice kobiety zakładają zapaski, zwane *fartuchami* lub rzadko *siurcami*, zwykle w kolorze białym lub czarnym i ozdobione *forbótkami*, czyli koronką. Pod spódnicą noszona jest mocno usztywniona półhalka z białej bawełny, która określana jest jako *spodek*, *spodnik*, *spódnica* lub rzadziej *kidel*. Dawniej noszono także spodnią spódnicę z płótna lnianego o nazwie *będlaczka*.

Występujące na niektórych spódnicach lub bawełnianych *spodnikach* poziome zakładki, nazywane są *zawijańcami*. Naszywane są w celu ozdobienia spódnicy lub zwiększenia usztywnienia *spodnika*. Dawniej była to także metoda na podłużenie spódnicy, kiedy dziewczyna podrosła. *Obrąbkiem* nazywa się brzeg, szew lub zagięcie spódnicy.

Kaftanik

Górna część damskiego stroju regionalnego to krótki dopasowany kaftanik bez rękawów, zwany *lajbikiem*. Najczęściej szyty jest z *barsianu*, czyli aksamitu, niekiedy z *tybetu* lub *delinu*, czyli cienkiej welenki. Z przodu zapinany jest na guziki, zwane *gombiczkami*, *bulkami* lub *bobulkami*. *Lajbik* zdobiony jest naszytymi wzorami z cienkiej tasiemki, zwanej *sutaszem*, oraz wykończeniem u dołu w postaci fałdek lub zakładek, nazywanych *kaletkami* lub *garządkami*. W odmianie jurgowskiej kaftanik szyje się z czerwonej *anglii* i ozdabia złotą tasiemką. Jest krótszy od *lajbików* kacwińskich i trybskich, bo nie posiada *kaletek*. Nazywany jest *kabatkiem*, sporadycznie *lejbikiem*.

Wśród danych z korpusu często pojawia się także nazwa *gorset*, charakterystyczna dla kaftanika w stroju podhalańskim. *Gorsety* szyte są z aksamitu i zdobione motywami kwiatowymi, wyszytymi z koralików i cekinów. Respondenci stosują tę nazwę głównie w odniesieniu do kaftanika podhalańskiego, ale także używają tego określenia jako zamiennika spiskiego *lajbika*.

Koszula

Damską koszulę ozdabiają szerokie bufiaste rękawy zakończone haftowaną koronką, która określana jest na wiele sposobów: *cipka*, *forbótką*, *szytkieraj* lub sporadycznie *kruszek*. W zależności od długości rękawa mowa jest o *koszulach długich* lub *koszulach krótkich*. Krótkie rękawy ozdabiane są czerwoną *sznurką*, czyli wstążką, zawiązywaną w kokardkę, czyli *maszłę*. W odmianie jurgowskiej występują brązowe lub czarne wzory haftowane na rękawach.

Pozostała odzież wierzchnia

Nieczęsto w damskim stroju występują także kaftaniki z rękawami, nazywane *ka-tankami*, *kabatkami* oraz rzadziej *reklkami* lub *gerokami*. Zwykle uszyte są z zamszu lub aksamitu.

Dawniej na wyjątkowe okazje kobiety nosiły na ramionach szale zwane *rańtuchami*. Wykonane one były z bardzo delikatnego lnianego płótna: *To był specjalny nawet len jak na rańtuchy siali nazywał się prażec to była taka odmiana ... strasznie cieniutka nitka z tego wychodziła* (M5-1967-Jurgow). Noszono także *obrusey* lub *obrunki*, czyli białe duże bawełniane szale z frędzlami zwanymi *strzępkami*: *To mi babka opowiadali że miała biały obrusek z frędzlami do zaczepienia i tak na ramiona* (K9-1955-Niedzica). Jak wspominają informatorzy, wykorzystywano do tego celu specjalne obrusey, co tłumaczy takie określenie.

W chłodne dni kobiety otulały ramiona i tułów dużymi grubymi chustami z wełny, zwanymi *odziewaczkami* lub *grubymi chustkami*. Chusty z tkaniny o splocie pętelkowym nazywano *barankowymi*. Innym typem ciepłych chust noszonych na ramionach były tzw. *sztrykowanki*, plecione maszynowo lub ręcznie na drutach.

Nakrycia głowy

Do niedawna chustka stanowiła nieodłączny element stroju każdej zamężnej kobiety. Kiedy mowa o chustce, najczęściej używana jest forma *chusteczka*, mająca tu znaczenie neutralne. Występuje kilka popularnych rodzajów chustek, m.in. *delinki*, *sztofki*, *tybetki*. Chustki wykonane są z cienkiej wełenki, różnią się tylko wzorami. Występujący w niektórych wsiach charakterystyczny sposób ułożenia i wiązania chustki na głowie w postaci stożka u góry określany jest *kokoszka*: *Odziało się chusteczkę a tu nad czołem się ścisnęło tak co była kokoszka wołało się że chusteczki z kokoszkami* (K11-1931-Niedzica).

Informatorki wspominają, że dawniej mężatki nosiły pod chustkami także *czepce*. Sporadycznie wystąpiła nazwa *czepidło*. Na najważniejsze święta i okazje kobiety zakładały na głowy specjalne białe chustki, tzw. *tulówki*, które były wykonane z bardzo cienkiego płótna lnianego: *Czepili tu takie czepce były i takie tulówki i neji zawijali tu* (K7-1926-Rzepiska). Odświętną chustką była także *rypsówka*. Z opisu informaterek wynika, że chodzi o chustkę z delikatnie wytłaczanymi wzorami.

Kiedy mowa o kobiecym nakryciu głowy, informatorzy wspominają także o uczesaniu kobiet. W przeszłości wszystkie kobiety miały długie włosy. Dziewczyny zaplatały warkocze, a mężatki nosiły tzw. *kółka*, czyli upięte na głowie warkocze w formie koła, lub zaczesywały włosy w kok, czyli tzw. *czubę*.

Głowę panny młodej przystrajano dawniej *koronką*, czyli wieńcem z *wątryszem*, inaczej zwanym także *trzepiotkami*. Ozdoba ta uformowana była z delikatnych drucików i cekinów, które pod wpływem ruchu się *trzepały*, czyli poruszały. Mówi się także o *piórku* lub *piórku wątryszonym*. Niewielkie bukieciki, zwane również *piórkami* przypinano do włosów druchen. Na welon pada określenie *szlajer*, ale jednocześnie dowiadujemy się, że w najdawniejszych czasach nie nosiło się welonów. Na głowę i ramiona panna młoda zakładała *rańtuch* lub wspomniany wcześniej *obrus*.

Obuwie

W damskim stroju ludowym występują dwa rodzaje obuwia: *kierpce* oraz wysokie czarne buty z luźną cholewką zakończoną czerwoną wstawką. Na czarne eleganckie buty pada określenie *cyganki*. Damskie półbuty sznurowane lub zapinane na sprzączkę nazywane są *topankami* i *półtopankami*.

W dawnych czasach podczas zimy kobiety nosiły obuwie sukienne: *kapce*, *kołczany* lub *papucie*. Zwykle były wysokie i zapinane z tyłu na ozdobne sprzączki. Sporadycznie wymienia się także dawne, niewystępujące już *kierpce* ze świnińskiej skóry, czyli *szperczaki* oraz tzw. *szangrinki*, czyli sznurowane wysokie buty z niewielkimi *napiętkami*, czyli obcasami.

Najstarsze informatorki wspominają o *onuckach*, które zastępowały skarpety i pończochy. Były to pasy materiału, którymi owijano stopy oraz nogi: ***Onucki miały takie białe poowijane noji kierpce*** (K11-1931-Niedzica).

Charakterystyka derywatów

Formy ogólne i gwarowe

W zebranych zbiorze nazw stroju ludowego z Korpusu Spiskiego występują formy znane zarówno z polszczyzny ogólnej, jak również struktury w niej niewystępujące. Nazwy bliskie wyrazom ogólnym pod względem formalnym zachowują zwykle pewne cechy gwarowej wymowy, np. *czepiec* [cepiec], *chusteczka* [chustecka], *fartuch* [fartuf], *kapeć* [kapiec], *tybetka* [tebetka], o czym można się przekonać z warstwy dźwiękowej korpusu. Różnice widoczne są także we fleksji, m.in. w rozpowszechnionej dystrybucji końcówki *-ów* w dopełniaczu liczby mnogiej, np. *chusteczków*, *sukniów*, *tybetków*. Ogólne i gwarowe nazwy homonimiczne różnią się pod względem semantycznym. W gwarze formy występują w innych znaczeniach, niż notują to słowniki języka ogólnego. Przykładem może być wyraz *burka*, znany jako 'okrycie wierzchnie w formie peleryny z kapturem, używane dawniej podczas podróży' (SJP PWN). W stroju ludowym na Spiszu określenie to oznacza: 1. 'spódnicę', 2. 'męski płaszcz sukieny'. Nazwy tożsame w gwarze oraz języku ogólnym występują często w pracach leksykograficznych z kwalifikatorami typu: przestarzały, dawny lub regionalny, np. *kabatek*, *kierpce*, *lajbik*, *przypor*, *rańtuch*. Niektóre terminy z gwar góralskich weszły do odmiany ogólnej, np. *kierpce*, *parzenica* (SJP PWN).

Drugą klasą nazw są formy nieznanne w polszczyźnie ogólnej i nienotowane w słownikach. Są to formacje typowo gwarowe, powstałe od nazw m.in. materiałów, z których były wytwarzane, np. *kanafaska*, *sukniaczki*, miejsc, w których są używane, np. *napiętek*, *spodnik*, sposobu ich wykonania, np. *sztrykowanka*, *zawijaniec*, lub funkcji, które spełniają, np. *opasek*, *odziewaczka*. Nazwy gwarowe podane są w pisowni standaryzowanej, zgodnie z zasadami przyjętymi w Korpusie Spiskim (Grochola-Szczepanek i in. 2019). Udostępnione nagrania pozwalają zapoznać się z autentyczną wymową, np. *napiętek* [nopiyntek], *odziewaczka* [odziywacka], *sukniaczki* [sukniocki], *sztrykowanka* [strykuwanka].

W tej klasie nazw dosyć liczne są zapożyczenia z innych języków, głównie z niemieckiego i węgierskiego, a także słowackiego. Rolę pośredniczącą w przejmowaniu wyrazów niemieckich i węgierskich odegrał język słowacki, jednak samo występowanie formy zapożyczonej także i w tym języku, nie zawsze pozwala na jednoznaczne ustalenie bezpośredniego lub pośredniego kierunku przejęcia zapożyczeń. Do wyrazów zapożyczonych z języka niemieckiego należą m.in.: *gerok* (Gehrock ‘surdut’), *lajbik*, *lejbik* (Leibchen ‘stanik, gorset’, także w słowac. dial. *lajbliček*, *lajbiček* ‘gorset, stanik’), *maszla* (Máschel ‘pętla, węzeł’, także w słowac. dial. *mašl’a*, *mašlička* ‘kokarda’), *szlajer* (Schleier ‘welon, woal’), *sztof* (Stoff ‘materiał, tkanina’), *sztrykowanka* (stricken ‘robić na drutach’). Z języka węgierskiego pochodzą następujące przykłady: *barszan* (bársony ‘aksamit’, także w słowac. dial. *baršan* ‘aksamit’), *gombiczek* (*gomb* ‘guzik’), *katana* (*katona* ‘żołnierz’), *reklík* (*rékli* ‘koszulka’, także w słowac. *reklík* ‘szlafrok’). Pojawiają się także pożyczki z innych języków: tureckiego, np. *kolczan*, francuskiego, np. *szangrinki*, rumuńskiego, np. *talpa*.

Struktura i znaczenie

Obok derywatów właściwych typu *czepidło*, *opasek*, *tybetka*, występuje pokaźna liczba struktur zleksykalizowanych, np. *cucha*, *lajbik*, *portki*, *sukmana* oraz asocjacyjnych, np. *anglia*, *kokoszka*, *madziarskie kleszcze*. Nazwy stroju w większości są strukturami odrzeczownikowymi, tylko nieliczne oparte są na podstawach czasownikowych, np. *objaniec*, *sztrykowanka*, *zawijaniec*. Chociaż w polach tematycznych uwzględniono tylko formy neutralne, warto nadmienić, że produktywną grupą derywatów odrzeczownikowych są formy deminutywne typu *bureczka*, *cuszka*, *farbaneczka*, *tybeteczka*, *cepioszek*, *kapcoszek*, *kabaciczek*, *rekliczek*, *maśliczka*. Rzadko pojawiają się nazwy zgrubiałe: *burczyisko*, *cepidło*, *portczyśka*. Występują także struktury wielowyrazowe typu *burka świętalna*, *kidel z punktami*, *portki wołoskie*, *węzeł kacwiński*.

Niektóre z przywołanych nazw odnoszą się do kilku desygnatów i występują w kilku mikropolach. Przykładem są miana *sztofka*, *tybetka*, określające spódnicę lub chustkę. Tym, co łączy te części jest rodzaj materiału: *sztof* lub *tybet*. Nazwy spódnic typu *kanafaska*, *kartunka*, *kidel* oprócz podstawowego znaczenia, bywają także używane w szerszym kontekście jako ogólne określenia damskiego stroju tradycyjnego. W jednej z miejscowości wyraz *kidel* funkcjonuje ponadto jako określenie bawełnianej półhalki, używanej w stroju tradycyjnym. Niektóre nazwy pierwotnie nazywające części stroju ludowego przeniesiono i rozszerzono ich znaczenia na elementy ubrania nietradycyjnego. Przykładem może być nazwa *będlaczka*, która oprócz podstawowego znaczenia ‘półhalka’ w stroju tradycyjnym, obecnie używana jest także w odniesieniu do każdej długiej, szerokiej spódnicy. Innym przykładem jest *fartuch* określający w tradycyjnym stroju zapaskę oraz spódnicę z cienkiego płótna lnianego lub czerwonej wełny. W powszechnym użyciu występuje w znaczeniu ‘podomka’.

Proces przenoszenia nazw z tradycyjnego stroju na elementy zwykłego, codziennego ubioru wpłynął najprawdopodobniej na pojawienie się określeń typu *burka świętalna*, *kidel paradny*, które mają świadczyć o tym, że dany strój, dany element wyróżnia się na tle innych zwykłych, codziennych ubiorów.

Zjawisko wieloznaczności nazw obejmuje także elementy w męskim stroju, np. wyraz *burka* odnosi się nie tylko do spódnicy, ale także do męskiego płaszcza sukienego. Podobnie nazwa *lajbik* oznacza męską kamizelę, jak również damski kaftanik bez rękawów.

Poszczególne elementy stroju ludowego na Spiszu mogą być określane różnorodnymi nazwami synonimicznymi, np. kaftanik to *lajbik*, *gorset*, *kabatek*, spódnica to *burka*, *kartunka*, *kidel*, *fartuch*, *suknia*, *półhalka* – *spódnica*, *spodnia spódnica*, *spodnik*, *spodek*, *kidel*, koronka – *cipka*, *forbótko*, *szytkieraj*, *kruszek*.

Frekwencja i geografia nazw

Z Korpusu Spiskiego uzyskano łącznie ponad 150 nazw elementów stroju ludowego, co przekłada się na ponad 2 tys. form tekstowych. Mamy tutaj nazwy elementów, które występują współcześnie w stroju ludowym, np. *fartuch*, *gorset*, *kartunka*, *kierpce*, *lajbik*, *portki*, *serdak* oraz takie, których obecnie się już nie używa, np. *kapce*, *katana*, *kolczany*, *obrus*, *reklik*, *rańtuch*, *szangrinki*, *szperczeni*. Te ostatnie pojawiają się rzadko, głównie w wypowiedziach starszych informatorów, którzy wspominają te elementy z czasów swojej młodości. Nazwy stare wymieniane są także przez respondentów, którzy żywo interesują się tradycyjną kulturą tego regionu.

W wypowiedziach ankietowanych najczęściej pojawiają się nazwy elementów najbardziej charakterystycznych dla stroju ludowego: *fartuch*, *kartunka*, *kierpce*, *lajbik*, *portki*. Każdy z tych leksemów ma liczne poświadczenia w korpusie (120–230 wystąpień). Często wymieniane są także nazwy: *burka*, *gorset*, *kapce*, *kidel*, *parzenica*, *papucie*, *tybetka* (50–100 wystąpień). Nie tak często przywoływane są określenia: *delinka*, *kolczany*, *maszla*, *rańtuch*, *serdak*, *sukmana*, *sznurka*, *sztofka*, *tybet* (20–49 wystąpień). Rzadko występują formy typu *cucha*, *farbanka*, *haras*, *kabatek*, *katana*, *katanka*, *oblamka*, *obrus*, *przypery*, *reklik*, *sznur*, *sztof*, *tałpa*, *topanki* (5–19 wystąpień). Do sporadycznych określeń należą: *anglia*, *borytasy*, *cyfra*, *oblamówka*, *półtopanki*, *szangrinki*, *szperczeni* (poniżej 5 wystąpień).

Na liczbę rezultatów wpływa na pewno zasięg występowania danej nazwy we wszystkich odmianach stroju spiskiego (kacwińska, trybska i jurgowska) lub tylko w jednej z tych odmian. Nazwy powszechne we wszystkich odmianach, np. *fartuch*, *lajbik*, *portki*, mają liczne poświadczenia prawie z całego regionu. Nazwy występujące tylko w jednej odmianie, np. *borytasy*, *cyfra*, *farbanka*, *reklik*, mają mało wystąpień w korpusie oraz geograficznie zawężoną do kilku wsi.

Metadane pozwalają przyjrzeć się zasięgom geograficznym nazw. Możemy to prześledzić na przykładzie nazw spódnicy (tabela 1). Najwięcej wystąpień mają nazwy *kartunka* (124) i *kanafaska* (88), obejmują one swym zasięgiem większość spiskich wsi, z wyjątkiem miejscowości, w których występuje odmiana jurgowska stroju. Licznie poświadczone są nazwy *burka*, *kidel*, charakterystyczne dla zwartego obszaru kilku sąsiadujących ze sobą wsi. W różnych miejscowościach występują nazwy *tybetka* oraz *tybet*. Zasięg nielicznie poświadczonych nazw typu *farbanka*, *fartuch*, *sztofka*, *suknia* ogranicza się tylko do dwóch wsi.

Tabela 1. Geografia i frekwencja nazw spódnic z danych w Korpusie Spiskim

nazwa	liczba wystąpień	miejsowość
<i>burka</i>	86	Dursztyn, Frydman, Krempachy, Nowa Biała
<i>farbanka</i>	6	Czarna Góra, Jurgów
<i>fartuch</i>	4	Jurgów, Rzepiska
<i>kanafaska</i>	88	Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Kacwin, Krempachy, Łapszanka, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Nowa Biała
<i>kartunka</i>	124	Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Kacwin, Krempachy, Łapszanka, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Niedzica-Zamek, Nowa Biała, Trybsz
<i>kidel</i>	65	Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Niedzica-Zamek
<i>suknia</i>	23	Jurgów, Nowa Biała
<i>sztofka</i>	2	Kacwin, Niedzica
<i>tybetka</i>	20	Dursztyn, Frydman, Krempachy, Niedzica-Zamek, Nowa Biała, Trybsz
<i>tybet</i>	15	Dursztyn, Frydman, Łapszanka, Łapsze Wyżne, Rzepiska, Trybsz

Źródło: opracowanie własne.

Nazwy wynotowane z Korpusu Spiskiego nie ograniczają się tylko do gwary spiskiej, spotykamy niektóre także w innych regionach Polski. Najwięcej wspólnych określeń znajdujemy w sąsiedniej gwarze podhalańskiej, np. *będlaczka*, *delinka*, *farbanka*, *forbótka*, *garządka*, *kanafaska*, *spodek*, *sztofka* (Kąś 2015–2019). Wiele nazw występuje na większych obszarach dialektalnych, np. *lajbik* (Małopolska południowa, Śląsk), *napiętek* (Małopolska, Śląsk, Mazowsze północne, Pomorze południowe), *odzieżaczka* (Małopolska południowa), *opasek* (Małopolska południowo-zachodnia, Śląsk południowy), *sztof* (Śląsk, Kaszuby), *tybetka* (Małopolska południowa, Śląsk południowy) (MSGP).

Podsumowanie

Przedstawione na podstawie danych korpusowych pole tematyczne prezentuje wszystkie istotne elementy tradycyjnego stroju ludowego. Należy zwrócić uwagę, że wywiady z respondentami w Korpusie Spiskim nie były specjalnie nakierowane na pozyskanie słownictwa z zakresu stroju, lecz dotyczyły różnych tematów związanych z życiem na wsi. Dane otrzymane z badań korpusowych jednakowoż są bogate i różnorodne, tak pod względem formalnym, semantycznym, jak i geograficznym oraz frekwencyjnym.

Zebrana kolekcja charakteryzuje się dużą liczbą nazw nieznanymi w języku ogólnym, właściwych dla odmiany gwarowej na Spiszu, tudzież i innych regionów. Formy zapożyczone z innych języków mają związek z historią tego regionu, m.in. ze zmianą granic i państwowości oraz wieloetnicznością osadników. Nazwy brzmieniowo podobne lub tożsame z językiem ogólnym, różnią się zwykle znaczeniem, ponadto notowane są w słownikach jako formy archaiczne.

Wydzielone mikropola związane są z poszczególnymi elementami stroju męskiego oraz kobiecego. Podział ujawnia, że w niektórych grupach upowszechniło się znacznie więcej różnorodnych nazw, niż w pozostałych. Wybrane elementy mają dosyć pokaźną liczbę form synonimicznych. Występuje także zjawisko polisemii między nazwami z wybranych makropól i mikropól tematycznych. Zaobserwowano proces tworzenia jednostek wielowyrazowych na bazie istniejących już leksemów. Dane korpusowe pozwalają także na porównanie frekwencji oraz geografii nazw dotyczących konkretnego mikropola, co zostało pokazane na przykładzie nazw spódnicy.

Trudno ocenić w pełni stan zachowania wszystkich nazw, gdyż nie było to celem tego badania. Porównanie kolekcji korpusowej z opracowaniem Edyty Starek z 1954 roku będzie tematem osobnego artykułu. Korzystne byłoby także rozszerzenie studiów nad zapożyczeniami z tego pola tematycznego.

Literatura

- Adamowski J., Wójcicka M. (red.) (2014), *Tam na Podlasiu*, t. V: *Codzienny i świąteczny ubiór ludności południowego Podlasia*, Wola Osowińska.
- AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Poznań 1970–1976.
- Atlas Polskich Strojów Ludowych (1949–2008)*, <http://apsl.ptl.info.pl>. 9.09.2020.
- Batko-Tokarz B. (2019), *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Borejszo M. (2013), *Gwarowe nazwy ubiorów w Słowniku warszawskim*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 20, z. 2, s. 59–72.
- Cygal-Krupa Z. (2017), *Słownictwo tematyczne w teorii i praktyce językoznawstwa polskiego*, [w:] *Terminologia specjalistyczna w teorii i praktyce językoznawców słowiańskich*, red. R.Przybylska, W. Śliwiński, Kraków, s. 97–118.
- Doroszewski W. (red.) (1958), *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, cz. 1–4, Wrocław.
- Grochola-Szczepanek H., Górski R.L., von Waldenfels R., Woźniak M. (2019), *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria” LV/1, s. 165–180.
- Kąś J. (2015–2019), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–XII, Bukowina.
- Korpus Spiski (2015–2019), *Język mieszkańców Spisza. Korpus tekstów i nagrań gwarowych*, <https://www.spisz.ijp.pan.pl>. 9.09.2020.
- Krawczyk-Tyrpa A. (2001), *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- Kucała M. (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Marciniak-Firadza R. (2016), *Tradycja utrwalona w nazewnictwie stroju ludowego Księżaków Łowickich*, „Rocznik Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. LXIII, s. 53–67.
- Markowski A. (1990, 1992), *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. I–II, Warszawa.
- Miodunka W. (1980), *Teoria pól językowych: społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.

- Rembiszewska D.K. (2005), *Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 37–51.
- SJP PWN, *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/>. 9.09.2020.
- Starek, E. (1954), *Strój spiski*, *Atlas Polskich Strojów Ludowych*, t. 10, cz. V: *Małopolska*, z. 15, Wrocław.